

Landskabet Eidersted

med Kjøbstæderne Tønning og Garding, det adelige Gods Hoyerswort og de octroierede Koge, Søndre- og Nordre- Frederikskog, Gammel- og Ny-Augustekog og Grothusenkog

danner i det sydvestlige Hjørne af Slesvigs Fastland en i Vesterhavet fremspringende Halvø, hvis største Udstrækning i Øst og Vest udgjør 4 3/4 Miil, i Nord og Syd 1 3/4 Miil. Det grændser mod Syd til Trenen og Eideren, mod Vest til det ydre Vesterhav, mod Nord til det indre Vesterhav (Heverstrømmen *) og Husum Amt, mod Øst til Husum Amt.

*) Ved Høivandstid gaaer Havet op til det grønne Land, men ved Lavvandstid adskilles Landgrundene, de saakaldte Vatter, ikkun ved større eller mindre Strømme, hvorigjennem Ebben finder sit Afløb, og, naar Vandspeilet er faldet tilstrækkeligt, Marskens Afvanding ved Sluser bliver mulig. Den i Parenthes vedføjede Benævnelse er at forstaae om Lavvandstid. Forskjellen mellem Høi- og Lavvande udgjør ved Eidersteds Kyster 9-10 Fod.

Mod Vest danner Havet den saakaldte Ordning-Bugt (Adamshavn), der med en Brede af 1/4 til 1/2 Miil naaer 3/4 Miil ind i Landet. Landskabets Fladeindhold udgjør omtrent 6 kvadrat Miil.

Den overveiende Deel af Landskabet Eidersted bestaaer af inddiget Marsk, der ved sin fortrinlige Frugtbarhed giver sig tilkjende som en ældgammel Dannelses. Navnlig udmærker den østlige Deel sig i denne Henseende, medens Landet imod Vest har en noget lettere eller, som det her kaldes, mildere Beskaffenhed. Enkeltviis fremtræde Geestaase, der forinden Marskens Leiring udgjorde Øer og ligesom afgave en fast Kjærne, hvortil Marskdannelsen kunde støtte sig. Den østligste af disse, hvorpaa Byen Witswort ligger, gaaer i Retning fra Syd til Nord, og maa antages at være en Fortsættelse af de betydelige Høidedrag, der hiinsides Eideren kunne forfølges ned igjennem Ditmarsken. Den benævnes i Reglen Witswort-Sand, er ikke meget høi og omgives mod Nord og Vest af et udstrakt Mosestrøg *).

*) Den vestlige Deel af Mosen skal efter Sagnet være dreven herhen i en af Fortidens Stormfloder. Herom see Ulwesbøl Sogns specielle Beskrivelse.

Længere mod Vest findes en anden større Geestbanke, som næsten naaer heelt ud til Havet, hvorpaa Byerne Garding og Tating ligger. Dens Længde fra Øst til Vest udgjør omtrent 2 Miil, medens Bredden neppe nogetsteds overstiger 2000 Alen; dog findes paa tvende Steder Afbrydelser i denne smalle Aas, nemlig mellem Garding og Tating, hvor den mellemliggende Marsk har en Brede af 1/4

Miil og vest for Tating, hvor Afbrydelsen omtrent udgjør 1000 Alen. Endelig hæver sig en Geestbanke af mere sluttet Form sydvest for Tating i St. Peter Sogn. Af endnu ikke afsluttede Dannelser maae navnlig Forlandene underfor Digerne fremhæves, der efterhaanden tiltage i Høide, ligesom de ogsaa under gunstige Vilkaar kunne voxe længere ud i Havet og endelig de interessante Klitter paa Eidersteds Vestkyst, der udgjøre en Deel af den jydsk Halvøes naturlige Værn mod det ydre Vesterhav.

Af det dyrkede Lands tidligere uinddigede Tilstand findes paa mange Steder Spor, hvortil blandt Andet kan regnes den forskjellige Høide, Marskbunden har, der er størst i Sognene Oldenswort og Tønning; endvidere de større Vandløb og ved Rørvæxt kjendelige Lavninger, der benævnes "Flethen", og i sin Tid have udgjort Strømme i Vesterhavet eller saakaldte Vatløb. Egentlige Indsøer har Landskabet ikke; derimod staae betydelige Strækninger af den lavere liggende Marsk om Vinteren og i regnfulde Aaringer under Vand. De smaae, ofte dybe, "Hveler", som findes langs Digerne, tildeels i det Indre af Landet, ere Kiendetegn paa tidligere Digebrud, og skjøndt de paa Grund af deres ringe Størrelse ikke kunne betegnes som Søer, frembyde de for Øiet en behagelig Afvexling ved deres Beliggenhed i den grønne Marsk. Skove findes ikke, og Marskjordens Værdi gjør Træplantning til en bekostelig Luxusgjenstand; dog omgives Gaardene, navnlig i den østlige Deel af Landskabet, gjerne med større eller mindre Plantninger, der gjøre den herværende Marsk til den smukkeste i Danmark.

Efter sidste Folketælling havde Landskabet et Antal af ca. 18,700 Indvaanere, hvoraf i Kjøbstaden Tønning 3069 og i Garding 1656. Af denne Befolkning levede saaledes 3116 Mennesker paa 1 kvadrat Miil.

Landskabet Eidersted indbefatter Østerdelen og Vesterdelen. Til Østerdelen henhører foruden Tønning Kjøbstad ialt 8 Sogne, nemlig Koldenbyttel, Witswort, Oldenswort med den octroierede Søndre-Frederikskog og Godset Hoyerswort, Tønning Landsogn, Kotzenbøl, Kating, Welt med den octroierede Grothusenbog og Vollerwik; til Vesterdelen henhøre foruden Garding Kjøbstad ialt 10 Sogne, nemlig Ulvesbøl med den octroierede Nordre-Frederikskog, Tetenbøl, Katrineherd, Garding Landsogn, Poppenbøl, Østerhever med de octroierede Gl.- og Ny-Augustekoge, Vesterheder, Tating, St. Peter og Ording. Landskabets Overøvrighed fører Titel af Overstaller og er tillige Amtmand i Husum Amt.

Eidersteds ældgamle Communalforfatning er grundet paa Sogneinddelingen, men indenfor Sognet have ikkun de saakaldte "Interessenter" Ret til at deeltage i communale Anliggenders Forhandling og Afgjørelse *).

*) Ligesom Interessentskabet er forskjelligt fra den f. Ex. ved Præstevalget optrædende Menighed, saaledes afviger ogsaa den politiske eller communale Sogneinddeling paa mange Steder fra den kirkelige.

For at være Interessent udfordres Eiendomsret til et vist Areal indenfor Sogneskjellet, men Størrelsen af dette Areal er forskjelligt i de forskellige Sogne og stiger fra 5 Dagslet i Ording Sogn til 60 Dagslet i Witswort Sogn. Sognets økonomiske Bestyrelse varetages af Lensmændene, der, udnævnte af Overstalleren efter Præsentation af Interessentforsamlingen, indbyrdes dele Forretningerne imellem sig og skifteviis hæve Landskabsskatterne, der indbetales til to Landpenningmestre, en for Østerdelen og en for Vesterdelen. Under Lensmændene have de saakaldte "Dige-Ediger" Tilsyn med de sædvanlige Digearbejder og ere i Forening med hine tillige Taxationsmænd, samt føre Tilsyn med Sluser, Broer og Veie i de enkelte Sogne**).

**) "Edigerne" udgjøre ligesom Raadmændene en Deel af de ældfte frisiske Institutioner i Eidersted og nævnes alt 1352, imedens "Lensmændene" er en nyere Institution, der ikke oprindelig synes udgaet fra selve Befolkningen. Først 1486 nævnes Lensmænd i Tønning som den svabstedske Biskops Officialer, og de siges at have udøvet Politimyndighed og afgjort Digesagerne. See forøvrigt Tønning Landsogns og Rotzenbøl Sogns specielle Beskrivelse.

Sammen med de tvende Penningmestre, et Medlem af Magistraten i Tønning og Borgermesteren i Garding udgjøre de Lensmænd, der samme Aar hæve Oppebørslerne, det saakaldte Landscollegium eller Landskabets communale Repræsentation, der holder sine Forsamlinger (Landsforsamlingerne) i Byen Tønning. I Collegiets Forsamlinger fører Landsecretairen Protocollen, og hos denne Embedsmand beroer Landskabets Archiv.

Landpenningmestrene, der tillige varetage Branddirecteurforretningen, indkalde Landscollegiet under Angivelse af de Gjenstande, der skulle forhandles, og aflægge for dette aarligt Regnskab. De ere, som anført, Landskabets Oppebørselsbetjente og indsende de kongelige Skatter, der betales af Landskabet som Heelhed, til den kongelige Centralkasse i Flensborg. Som saadanne kunne i Almindelighed betegnes de paa Plovtallet hvilende Skatter, medens de øvrige Afgifter indbetales til de tvende Landskrivere, een for Østerdelen og een for Vesterdelen, der ere de kongelige Oppebørselsbetjente og tillige varetage Domainernes økonomiske Interesser i Landskabet. De ansættes allerhøist umiddelbart, medens iøvrigt de fornævnte Embedsmænd ansættes efter Landscollegiets Præsentation.

Landskabet er ansat til 790 Plove og i Skatteareal til 47,954 Tønder 130 Kvadratbaand, med en Taxationsværdi af 6,867,387 Rd., hvori ikke indbefattet de octroierede Koge og Godset Hoyerswort. Hoyerswort staaer for 3 Plove og har et Skatteareal af 169 Skattetønder til 40,560 Rd. Taxationsværdi.

I Aaret 1859 fandtes i Landskabet udenfor Kjøbstæderne og det adelige Gods Hoyerswort 444 Jordbrug, der kunde henregnes til Gaarde; af Præstegaarde fandtes 19, af mindre Steder og Huse med Jord 878, Huse uden Jord 606. Betydelige Arealer benytttes uden at dertil hører Bygninger.

Hvad Landboforholdene angaaer, kan der ikke drages nogen bestemt Grændse mellem Gaarde og Huse med Jord, thi der hersker fuldkommen Udstykningsfrihed, og naar Benævnelsen Gaard bruges, har denne kun Hensyn til Bygningens Charakter og Størrelse. Næsten alle Gaarde ere byggede som "Heuberge", d. v. s. udgjøre kun en enkelt Bygning med Stuehuus, Stalde, Lo og Lade under eet Tag, gjerne liggende paa en i dette Øiemed opført Jordhøi eller saakaldet Værft. Meiergaarde findes ikke, men vel en Klasse mindre Jordbrugere, de saakaldte Mælkebønder, der ernære sig ved at holde et ringe Antal Køer. En stor Mængde Jorder benyttes udelukkende til Studedefning, der dels af Gaardbesidderne selv, dels af de saakaldte "Græssere", der for Sommeren leie "Fennerne", drives som en Speculationsforretning, og meget betydelig indskrænker, det egentlige Agerbrug. Med Undtagelse af enkelte, de octroierede Koge tilhørende Strækninger, er alt Udendigsland eller Forland Domaine. Dette er ogsaa Tilfældet med den saakaldte Hede i St. Peter Sogn.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælge 15 Sogne af Landskabet Eidersted 1 Deputeret for de mindre Landeiendomsbesiddere og danne i denne Klasse 13de Valgdistrict; 3 Sogne, Koldenbyttel, Witswort og Oldenswort, høre til 12te Valgkreds. Kjøbstæderne Tønning og Garding vælge 1 Deputeret for 7de Valgdistrict. Godset Hoyerswort hører i denne Henseende til det 2det adelige Godsdistrict. Landskabet og Byerne høre til 7de Valgkreds med Hensyn til de umiddelbare Valg til Rigsraadet.

I geistlig Henseende udgjør Landskabet Eidersted et Provsti; Provsten udnævnes af Kongen. Overstalleren og Provsten udgjøre Kirkevisitoriet, hvorunder Kirke- og Skolevæsen henhører. Skoletjenesterne besættes af Kirke- og Skolecollegierne i de enkelte Sogne, og den Valgtes Bestalling bekræftes af Visitoriet. Kirkesproget er tydsk i hele Landskabet.

Fattigvæsenet bestyres af Sognenes Fattigforstandercollegium, der af sin Midte vælger en Regnskabsfører, hvem den directe Fattigforpleining paahviler.

Med Undtagelse af Hovedpræsten ved Garding og Tønning Kirker, der ansættes umiddelbart af Kongen, besættes samtlige Præstekald af Kongen efter Præsentation af Kirkecollegierne og Menighedens Valg. Ingensomhelst Tiende ydes i Landskabet Eidersted; Kirkernes Udgifter bestrides, hvor deres egen Formue er utilstrækkelig, ved en saakaldet Kirkestat, der udskrives af Kirkecollegiet i Sognene. Præstekaldene have et større eller mindre Jordtilliggende.

Foruden den frie Communalforfatning har Landskabet Eidersted sin særegne Landret, der ogsaa gjælder for Kjøbstæderne Tønning og Garding *), og sin særegne Retsforfatning.

*) Om disses Stilling i juridisk Henseende see den specielle Beskrivelse.

Ifølge denne have de tvende Dele, hvoraf Landskabet bestaaer, særegne Landretter og Criminalretter, der ere sammensatte af Raadmænd, 6 i hver Deel. Raadmændene udnævnes af Overstalleren blandt 3 af den ældste Raadmand præsenterede Candidater. De have tillige Concurs- og Skiftedelingen samt Overformynderiforretninger, hvorfor de to og to indbyrdes dele Sognene imellem sig og særlig bestyre de saaledes dannede Districter. Landskriverne ere Actuarer og føre tillige Protocolen i Criminalforhør, hvorved to Raadmænd skifteviis ere tilstede. Fra Landretterne, der to Gange om Aaret holdes offentlig, Østerdelens i Tønning, Vesterdelens i Garding, kan appelleres til en for Eidersted særegen, iøvrigt sjelden benyttet Melleminstants, det saakaldte Vitusthing, sammensat af de tvende Underretter i Forening, hvori de fra den ene Underret appellerede Sager forhandles for den anden. I alle disse Retter er Overstalleren Præsæs, og de dirigeres af Landskabets Justitsembedsmand, Stalleren *), dog uden at denne har Stemme naar Stemmelighed ei er tilstede.

*) Benævnelsen Staller er ældgammel frisisk og hidrører, som Dreyer i sin "Saml. verm. Abhdl." II. S. 736 anfører, fra Ordet Stal, der skal betyde judicium. Ved den saakaldte Upstalboom, i Nærheden af Byen Aurich i Hannover, holdt Østfriserne forhen deres Landsforsamlinger.

Stalleren udnævnes af Kongen blandt 6 af Landskabet præsenterede Personer **) og er Dommer i alle Sager, der ikke afgjøres i de ordentlige Retssamlinger. Landskriverne ere Protocolførere i Retterne og føre Skyld- og Panteprotocollen. Landskabet Eidersted hører til det 2det slesvigske Udskrivningsdistrict. Det udgjør eet Physicatdistrict.

**) Denne Forrettighed er imidlertid ikke altid bleven anerkjendt.

I Henseende til Digevæsen udgjør Landskabet Eidersteds Marskdistricter og Koge, sammen med de til Husum Amt hørende Districter Sydermarsk og Simonsberg samt de til Fogderiet Svabsted hørende Marskjorder, det 3die slesvigske Digebaand. I Spidsen for dette staaer Overdiggreven, der tillige er Amtmand i Husum Amt. Digebaandscommunen repræsenteres af en Digebaandscommission, bestaaende af 4 Medlemmer, hvoraf een vælges af Østerdelen, een af Vesterdelen, een af de octroierede Koge og en af de udenfor Landskabet liggende Marsker.

Overdiggreven og Digeinspecteuren afholde i Forening med Diggreven og Digebaandscommissionen tvende Gange aarlig Digesyn, hvorefter de fornødne Arbejder ved Digerecessen vedtages og anordnes, ved hvilken Leilighed Landsecretairen fører Protocolen. Denne Embedsmand opbevarer tillige Digebaandets Archiv og er sammes Kasserer.

Diggreven, der er Digebaandets Techniker, udnævnes af Kongen blandt 3 af Landskabet præsenterede Candidater. Denne Embedsmand fører tillige Tilsyn med Veivæsenet i Marsken; dog varetage de octroierede Koges Inspecteurer for disses Vedkommende for en Deel Diggrevens Forretninger. Til det tredie Digebaand bidrage ca. 62,500 Dagslet Marskjord. Det har ialt 11 14/15 Miil

Sødige, der ved en 1755 Baand lang blandet Klit- og Digestrækning deles i den 6 13/15 Miil lange nordlige og 5 1/5 Miil lange sydlige Digestrækning *).

*) Naar de tvende i Aarene 1861 og 1862 gjeninddigede Koge, hvorom nærmere kan eftersees Vesterhever og Simonsberg Sognes specielle Beskrivelse, optages i Digebaandet, vil den nordlige Digestrækning blive omtrent 172 Bd. kortere.

Heraf ere ca. 2738 Bd. saakaldte Bestikningsdiger og ca. 1358 Bd. Steenbeklædte. De øvrige 13,804 Bd. grønne Diger beskyttes for Størstedelen ved foranliggende Forland. Paa mange Steder ere Digerne betydelig udsatte, og talrige Værker paa Vattet, deels saakaldte Laaninger eller Landinger (Lahnungen), deels Høfder, tjene til Digefodens yderligere Beskyttelse. Af gamle Sødiger, saakaldte Mellemdiger, har tredie Digebaand ca. 27 Miil, heri ikke medregnet saadanne, hvis Spor i Terrainet har tabt sig.

Med Hensyn til Vandafledningen ere de til tredie Digebaand hørende Marsker samlede i 17 Vandløsningscommuner, nemlig: Sydermarsk-Vandløsning udgjør ca. 5752 Tdr. Land **).

**) Det bemærkes, at det Antal Dagslet, hvorover Communernes Udgifter fordeles, stedse ere mindre end Vandløsningsgebetets Areal. Mange lavtliggende Strækninger ere fritagne for Afgifter til Vandløsningscommunen. De angivne Arealer i geometriske Tdr. Land ere fundne ved Opmaaling paa Boyens's Kort over Eidersted.

Til Slusen, der ligger 1/4 Miil vest for Byen Husum, afvande Sydermarsk, Margretekog, Damkog, Darrigbøl, Legelichheit, samt en lille Kog paa omtrent 90 Dagslet vest for Darrigbøl. Nordre-Frederikskog med sin egen Sluse og Afvanding. Tetenbøl Vdl. udgjør ca. 8856 Tdr. Land. Til de tvende Sluser, der ligge omtrent midt paa Eidersteds nordlige Dige, afvande Wasserkog, Siverssleth, Altneukog, Adenbøl, Trockenkog, Tetenbøl-Kirkekog, Østerkog, Marskkog, Reinsbøl, Østerhever med Schockenbøl, Mimhusenkog, Iversbøl, St. Johanniskog og Grudenkog. Ny-Augustekog med sin egen Sluse og Afvanding. Vesterhever Vdl. udgj. 3420 Tdr. Land.

Til Slusen, der udmunder i den nordre Deel af Ordingbugten, afvande Vesterhever, Heverkog, Holmkog og Gl.-Augustekog. Byttelsiel Vdl. udgj. 1912 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger nord for Tating, afvander en Deel af Tating Sogn. Brøsumsiel Vdl. udg. 2332 Tdr. Land. Slusen udmunder i den sydlige Deel af Ordingbugten, og hertil afvande Ording samt Dele af St. Peter og Tating Sogne. Estersiel Vdl. udg. 3888 Tdr. Land. Slusen ligger i Vilhelminekogsdiget og hertil afvande Dele af St. Peter og Tating Sogne med Vilhelminekog. Brückritsiel Vdl. udg. 1964 Tdr. Land. Til Slusen i Grothusenkogsdiget afvande foruden denne ogsaa Watkog, Trelandskogen og Kornkogen. Katingsiel Vdl. udg. 5184 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger 1/2 Miil vest for Kating, afvande Dele af Vollerwik, Welt, Garding, Katrineherd og Kating Sogne. Denne Vandløsnings Hovedcanal er den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbothfahrt), ad hvilken Skibsfarten gaer til Garding.

Tønning Vdl. udg. 6028 Tdr. Land. Slusen udmunder i Byen Tønning Havn, og herhen afvande Tønning og Kotzenbøl samt Dele af Garding, Katrineherd og Kating Sogne. Denne Vandløsning strækker sig langs den nordlige Side af Garding Geest heelt over til den lille Marnekog; dens Hovedcanal er den saakaldte Norderbaadfart (Norderbothfahrt). Søndre-Frederikskog med sin egen Sluse og Afvanding. Oldenswort Vdl. udg. 5084 Tdr. Land. Til Slusen, der ligger syd for Harblekkog og almindelig benævnes Rothensiekersluse, afvande Øster- og Vester-Offenbøl, samt den øvrige Deel af Oldenswort Sogn paa et ubetydeligt Areal nær. Denne Vandløsnings Hovedcanal følger i Nærheden af Slusen et gammelt Flodleie og benævnes Gamle-Eider.

Spitsiel Vdl. udg. 1528 Tdr. Land. Slusen ligger øst for Ny- og Gl.-Harblekkog og afvander disse Koge, samt mindre Dele af Oldenswort og Witswort Sogne. Reimersbade Vdl. udg. 6268 Tdr. Land. Den murede Steensluse er tæt ved den fornævnte nybygget 1862 og afvander Dele af Ulvesbøl, Simonsberg, Witswort og Koldenbyttel Sogne, hvoriblandt Adolfskog, Obbenskog, Risbølkog og Joh. Adolfskog. Peterskog Vdl. udg. 3928 Tdr. Land. Slusen ligger i Fresenkogsdiget og afvander Dele af Koldenbyttel Sogn, hvoriblandt Schwenkenkog, Fresenkog, Peterskog og Vadenkog. Ogsaa Dingsbølkog og den sydlige Deel af Sydermarsk henhøre til denne Vandløsning, hvis Hovedcanal følger Trenens tidligere Løb til Eideren.

Endelig danner den tildeels til Landskabet Eidersted hørende Herrenhallig, sammen med Svabsted Vesterkog, en egen Vandløsningscommune, der imidlertid ikke har nogen Søsluse, men afvander til Trenen. Foruden de ovennævnte 17 Sluser, hvoraf 8 ligge i den nordlige Digestrækning med en samlet Brede af ca. 72 Fod, og de øvrige 9 i den sydlige Digestrækning med en samlet Brede af ca. 78 Fod *), findes endnu en Sluse i tredie Digebaands-Dige, tæt ved Landsbyen Rødemis, igjennem hvilken Geestvandet har en ved det saakaldte Lagedige fra Marsken afsondret selvstændig Afvanding.

*) Sammenlignet med Digebaandets Areal viser dette, at man i Gjennemsnit kan regne 1 Fod Sluseaabning nødvendig for Afvandingen af 424 Dagslet dyrket Areal.

Talrige Mellemsluser i den indre Marsk regulere og fordele Tilstrømmingen til Søsluserne og give Anledning til underordnede Vandløsningscommuner Dannelse**).

***) De tvende i Digebaandet endnu ei optagne nye Koge have hver sin særskilte Sluse og Afvanding. Om disse see den specielle Sognebeskrivelse.

Landskabet Eidersted inddeelt i den ældste historiske Tid i 3 Herreder, som Erkebiskop Absalon i et Document fra 1187 kalder de, "tria navigia juxta Ederam. scilicet Tunninghæret, Gerthinghæret, Holmbohæret", og hvilke under "Udlandene" gjenfindes i Jordebogen fra 1231, hvor imidlertid for Holmboherred, eller Utholm findes opført Øerne, Holm og Hæfræ uden særskilt Herredsbetegnelse.

Disse Herreder bleve i selve Landskabet stedse benævnte Landene Eidersted. Everschop og Utholm, og det synes, skjøndt derom ikke findes nogen bestemt Efterretning, at de i den ældste Tid hver har havt en egen Staller. Fra 1370 forekomme Everschop og Utholm i denne Henseende forenede, men 1456 bleve alle tre Lande samlede under een Staller, som fra nu af kaldtes Staller i Eidersted. Efterat der alt en 30 Aar tidligere havde været udnævnt en Overstaller i Landskabet, blev dette Embede, ved Reglement af 10de Marts 1736 definitivt oprettet og forenet med Amtmandsposten over Husum Amt.

Hvert af de tre Herreder havde sit eget Thing, der selv efter Foreningen vedblev at bestaae. Den fra Slægt til Slægt gennem mundtlig Overlevering opbevarede, paa Vedtægt og Sædvane grundede Ret, der her var Grundlaget for Sagernes Afgjørelse, blev først ved Aaret 1426 nedskreven. Den indeholdt 25 Artikler og begynder med de Ord: "Hir schaltu hören ?? sehn de Krone der Rechten warheit Alsse idt ein Recht wiilkorts Recht ift in Eyderftett, Euerschop und Uthholm" *).

*) Findes i Peter Sax's "Beschreibung der Landen Eyderstett, Everschop und Utholm" 1638. Haandskrift i Folium, hvoraf et Exemplar opbevares i Husum Skoles Bibliothek.

Denne Landret blev ved Thronskifter bekræftet tilligemed Landskabets øvrige Privilegier, hvoraf en Deel imidlertid nu som f. Ex. Toldfriheden er bortfalden, og det var forhen ligesom endnu Skik, at denne Bekræftelse blev paafølgende af en til Kongen eller Kronen udredet Donation. Efterat den gamle Landret var bleven udvidet, navnlig ved Vedtagelsen af en saakaldet Landret 1466 **) og senere "Landesbeliebungen" blev en ny Landret i 126 Paragrapher, affattet i det plattyske Sprog, vedtaget og 1572 bekræftet af den gottorpske Regjering, hvorefter Landskabet gik ind paa Betalingen af et Landgilde (8 Sk. L. af hver Dagslet Jord samt 1000 Mark Havrepenge), medens Hertugen udstedte en Revers, at de tre Lande udover dette ikke skulde blive yderligere betyngede.

**) Tro?? i Prov. Ber. 1790, S. 60. Originalen opbevares i Landskabets Archiv.

Ved denne Leilighed opkom den nuværende Inddeling i en Øster- og Vesterdeel, og ikkun forsaavidt mindes endnu den gamle Tredeling i det praktiske Liv, som Vesterdelens Landret ogsaa officielt bærer Navn af Everschops og Utholms Ret.

Indtil 1564 fandtes i Landskabet hverken egentlige Kjøbstæder, adeligt Gods eller octroierede Koge. Fra denne Tid opstode saadanne udenfor Landskabsforbindelsen staaende Jurisdictioner, men ved Patent af 3die Juni 1853 ere de octroierede Koge og Godset Hoyerswort atter indlemmede i Landskabets Jurisdiction.

Ved alle Slesvigs Delinger tilfaldt Eidersted den gottorpske Andeel, men blev efter Fæstningen Tønnings Erobring 1714 gjenvundet for Kronen. Med Hensyn til den Deel, Eidersted har taget i den frisiske Historie, henvises til S. 124 ff. Ligeledes findes S. 128 ff. en nærmere Fremstilling af de Vandfloder, der samtidig med det øvrige Nordfrisland ogsaa hjemsøgte Eidersted; imidlertid

turde det ikke være uden Interesse specielt at kiende Omfanget af den Skade, Landskabet leed i den store Flod 1684, hvorfor den af Lensmændene i sin Tid forfattede Fortegnelse her efter Heimreich meddeles.

Tabet i de enkelte Sogne var følgende:

	Mennesker.	Kvæg.	Faar og Sviin.	Huse.
I Garding.....	177	343	272	44
„, Katrineherd.....	61	361	247	25
„, Vollerwik.....	45	96	130	21
„, Tetenbøl.....	505	869	1076	125
„, Poppenbøl.....	180	439	243	45
„, Østerhever.....	167	400	300	42
„, Ulvesbøl.....	30	150	200	15
„, St. Peter og Ording.....	56	752	1235	40/10
„, Tating.....	270	500	700	65
„, Vesterhever.....	236	406	700	72
I Tønning.....	34	164	220	15
„, Koldenbyttel.....	5	87	112	7
„, Oldenswort.....	61	784	558	35
„, Witswort.....	13	201	245	26
„, Kotzenbøl.....	75	200	150	15
„, Kating.....	85	228	200	32
„, Welt.....	107	120	150	30

Ialt...	2107	6100	6738	664

Sluttelig skal endnu efter Peter Sax's "Anales Eiderstad" *) til Datidens Charakteristik anføres et 1616 affattet Overslag over Landskabets samtlige Udgifter, der vare følgende: Landgilde etc. 40,000 Mk., Dagleie ved Jordens Behandling og Kornets Indhøstning 61,000 Mk., Digelaft 97,000 Mk., Klædedragten etc. 200,000 Mk., Brændsel og Gavntræ 40,000 Mk., private Rentepenge 60,000 Mk., Tyendeløn 30,000 Mk., fremmede Drikkevarer 10,000 Mk., Tærskerløn 5000 Mk., Salt 20,000 Mk., Humle 6000 Mk., offentlige Rentepenge 3000 Mk., ialt 572,000 Mk. Lybsk, hvoraf, naar de ligeligt fordeeltes, vilde falde 11 Mk. 7 Sk. 2 1/3 D. paa hvert Dagslet.

*) Originalen til dette Haandskrift findes i det store Kongl. Bibliothek i Kjøbenhavn, Gml. Sml. Nr. 1025, Fol.

Den eiderstedske Marsk var i Fortiden giennemskaaren af talrige Flodarme, blandt hvilke i Særdeleshed følgende ere mærkelige: den saakaldte Nordeider imellem det gamle Søndergoesherrred og det nuværende Eidersted; en Arm af den nuværende Eider der gik ind mellem Hoyerswort og Hemme og atter forenede sig med Floden øst for Tønning; Heverstrømmens sydlige Løb imellem Garding og Tating; Falsstrømmen imellem Vesterhever og Tating, samt endelig en Arm af Nordeideren, der skal have adskilt det egentlige Eidersted fra Everschop, men

hvoraf der nu ikke findes noget Spor, saa at den maa antages at have lukket sig, forinden Inddigningen begyndtes.

Den fælles Benævnelse for disse forskjellige Vandløb, der udgjorde Trenens og den nuværende Eiderflods Munding, var i Oldtiden udentvivl de Danskes Ægirdør, Angelsaxernes Fifeldor og Frisernes Hever **).

**.) Det hos Enkelte for Eidermundingen forekommende Navn Dunaminne, har man villet tillægge keltisk Oprindelse.

Fra den ældste Periode af Eidersteds Bebyggelse hidrøre de talrige ofte meget udstrakte Værfter, der findes spredte over Landskabet, og de første Inddigningsforsøg synes foretagne i Nærheden af saadanne mod Stormfloden betryggede Beboelsessteder, forat muliggjøre Dyrkningen af det nødvendige Brødkorn, medens Kvægavlen paa Grund af de udstrakte, uinddige Marskflader var Befolkningens Hovederhverv.

De høie Geeststrækninger i enkelte Sogne erstattede for disses Vedkommende baade Værfter og Koge. Man stred derefter videre og forbandt de isoleret liggende Koge indbyrdes ved nye Inddigninger, hvorved Landet fik en mere sluttet Form og de gamle Flodarme aflukkedes fra Søen, samt henvistes til tvende enkelte Løb, den nuværende Heverstrøm imod Nord og Eiderstrømmen imod Syd.

Begge disse have imidlertid i Tidens Løb berøvet Eidersted en Deel Land, hvorved flere Sogne have maattet nedlægges, nemlig Barnekemoor, Gl.-Tetenbøl, Rembøl, Offenbøl. Ivenfleth, Marne, Syderhoved og Alversum, foruden nogle andre, hvis Existents som særskilte Sogne turde være Tvivl underkastet.

Ligeledes har det ydre Vesterhav stadig tæret paa Eidersteds vestlige Klitstrande, og denne Virksomhed er endnu bestandig tilstede. Naar imidlertid Johannes Meier i sine bekjendte historiske Kort over Nordfrisland ved Aar 1240 anfører en større Ø Syderstrand udenfor denne Deel af Kysten, hvilken Ø skulde være bortskyllet, da turde her ligge en Misforstaaelse til Grund, som det dog ikke endnu er lykkedes at opklare.

Idet der forøvrigt henvises til den efterfølgende Sognebeskrivelse, hvor det Nærmere med Hensyn til Inddigningshistorien vil findes udførligt behandlet, skal her ikkun meddeles en saavidt mulig fuldstændig Fortegnelse over samtlige Koge i Landskabet Eidersted, med Angivelse af Inddigningsaar, da det for Oversigtens Skyld turde være ønskeligt at finde disse samlede paa eet Sted *).

St. Johanniskog	inddiget Aar	987.
Tetenbøl Kirkekog	inddiget Aar	995.
Tetenbøl Østerkog	inddiget Aar	1000.
Schockenbølkog	inddiget Aar	1008.
Marnekog	inddiget Aar	1100.
Tating gl. Kog	inddiget Aar	1185.

Tating mellemste Kog	inddiget Aar	1190.
Jabbenkog	inddiget Aar	1203.
Drandersum	inddiget Aar	1210.
Tating Burkog	inddiget Aar	1212.
Vatkog	inddiget Aar	1235.
Kornkog	inddiget Aar	1242.
Badenkog	inddiget Aar	1250.
Gl. Harblekkog	inddiget Aar	1252.
Valsbølkog	inddiget Aar	1255.
Vesterhever Østerkog	inddiget Aar	1262.
Tetenbøl Marskkog	inddiget Aar	1275.
Østerheverkog	inddiget Aar	1280.
Gl. eller Drøgekog	inddiget Aar	1285.
Grudenkog	inddiget Aar	1285.
Reinsbølkog	inddiget Aar	1325.
Risbølkog	inddiget Aar	1371.
Haimoorkog	inddiget Aar	1393.
Dingsbølkog	inddiget Aar	1400.
Heverkog	inddiget Aar	1437.
Holmkog	inddiget Aar	1456.
Vester-Offenbølkog	inddiget Aar	1470.
Adenbølkog	inddiget Aar	1475.
Damkog	inddiget Aar	1489.
Peterskog	inddiget Aar	1515.
Øster-Offenbølkog	inddiget Aar	1529.
Legelichheitkog	inddiget Aar	1554.
Gammelnykog	inddiget Aar	1560.
Obbenskog	inddiget Aar	1564.
Herrenhallig	inddiget Aar	1570.
Adolfskog	inddiget Aar	1579.
Siversflethkog	inddiget Aar	1610.
Fresenkog	inddiget Aar	1611.
Gl- Augustekog	inddiget Aar	1611.
Ny-Harblekkog	inddiget Aar	1612.
Søndre-Frederikskog	inddiget Aar	1613.
Estertog	inddiget Aar	1614.
Waterkog	inddiget Aar	1617.
Joh. Adolfskog	inddiget Aar	1624.
Trelandskog	inddiget Aar	1627.
Schwenkenkog	inddiget Aar	1631.
Grothusenkog	inddiget Aar	1693.
Nørre-Fredrikskog	inddiget Aar	1696.
Ny-Augustekog	inddiget Aar	1698.
Vilhelminekog	inddiget Aar	1821.
Syderheverkog	inddiget Aar	1862.

*) I den ovenstaaende Fortegnelse ere Kogenes Inddigningsaar angivne efter de frisiske Chronikkers Beretning. Hvor der foreligger forskellige Angivelser, vil man i den specielle

Beskrivelse i Reglen finde dette anført. Det tør ansees for en Selvfølge, at Angivelserne om de ældste Koges Inddigningsaar, der næsten alle meddeles af Dantwerth. ikke kunne ansees for paalidelige.

Om følgende Koge findes Inddigningsaar ikke angivet: Byttelkog, Oldefeldkog, Nordendekog, Mimhusenkog, Junkenkog, Iversbølkog, Garding Nordmarsk, Garding Sydmarsk, Møllekogen ved Vollerwik, Garding Kirkekog, Vesterheverkog, Agteresingkog.

Følgende, hvis Jorder nu for en stor Deel indbefattes i andre Koge, vides at have været selvstændig inddigede:

Medehopkog 1412, Barnemoorkog 1463, Marksort, foran Østerhever og Tetenbøl Sognes Diger, 1620, Kirkeleie ved St. Peter 1624, Graffens- eller Thomblowkog 1699.

Literatur henhørende til Beskrivelsen af Landskabet Eidersted. Foruden de alt under Tønder Amt nævnte almindelige Værker *):

*) Til Orientering i den ældre Literatur om Nordfrisland kan henvises til Falck's Fortale i hans Udgave af Heimreichs Nordfrisische Chronik, Tønder 1819.

Volkmar: "Versuch einer Beschreibung von Eiderstädt", Garding 1795.

F. Feddersen: "Beschreibung der Landschaft Eiderstedt", Altona 1853.

Cronicon Eiderostadense vulgare, trykt i Staatsb. Mag. IX. S. 695 ff.

Juen Knutzen: "Korte Vortekninge umb welcherer Tidt Eiderstedt mit deynen van der Geest landfest geworden." Haandskrift 1588. En høitydsk Oversættelse findes trykt i Camerer's Nachrichten II. S. 401 ff.

Joh. Schultze: "Kurzer Bericht von dem Lande Eiderst., Eversch. u. Uthholm", 1613. Trykt i Staatsb. Mag. Ny Række. II. S. 610 ff.

Peter Sax: "Beschreibung der Landen Eviderstett, Everschop und Uthholm." Haandskrift 1638.

Peter Sax: "Annales Euderostad." Haandskrift 1637 **).

** Om Peter Sax og hans Skrifter see Provinzialber. 1831, S. 495 ff.

M. D. Voss: "Von den Stallern und den besondern Gesetzen und Freiheiten der drei Lande Eiderst., Eversch. und Uthholm". Provinzialberichte 1790, S. 36 ff.

Fragmentarische Bemerkungen die Landschaft Eidersted und deren Verfassung betreffend i Staatsb. Magazin, 1ste Bind, 1821 ff.

Kuss: "Beiträge zur fysischen Geschichte Eiderftedts." Staatsb. Mag., 3die Bind, 1823 ***).

***) En Fortegnelse over denne Forfatters mange Afhandlinger findes i Provinzialberichte 1630, S. 24 Noten.

P. W. Cornils: "Communalverfassung in der Landschaft Eiderstedt«, 1841.

Tønning

ligger ved Eiderens nordre Bred, 6 Miil fra dennes Munding, under 54° 19' 7" nordlig. Bredde. og 3° 38' 15" vestlig, Længde i en flad Marskegn, ca. 36 1/2 Mile sydvest i lige Linie fra Kjøbenhavn, ad Chausseen 1 1/2 Miil øst for Garding, 2 Mile sydvest for Frederiksstad, 2 3/4 Mile syd sydvest for Husum, ad Jernbanen ca. 5/6 Miil fra Harblek Station, 1 1/2 Miil fra Byttel Station og 2 3/4 Mile fra Husum Station. Af Voldene og Gravene, der tidligere omgave Byen, findes endnu tydelige Spor.

Tønning tæller 468 brandforsikrede Huse. Byen har en Torveplads, 16 Gader og 2 Gyder, der kaldes "Twenten"; den er inddeelt i 8 Qvarterer. I 1857 har man begyndt at anlægge et nyt Qvarter; der er blevet solgt 10 Grundstykker til Byggepladser, og der er opstaaet nye Gader, som dog endnu ikke ere brolagte.

Byens Jorder have et Areal af 256 Dagslet, som danne de 5 under Byens Jurisdiction staaende Landplove; heraf høre 60 Dsl. til bedste og 196 Dsl. til den mellemste "Achtung" eller Klasse; de bidrage til samtlige Afgifter til Landskabet og Communen. Hertil komme endnu 23 Dsl. Kirkejord, 53 Dsl. hørende til Hovedpræstens og Compastorens Embeder samt 101 Dsl., der i 1846 kjøbtes af Staten, og som have hørt til de tidligere Voldjorder. Samtlige Jorder ere udskiftede.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken. Den synes allerede meget tidligere, end den nuværende Bygning er bleven opført, at have havt Betydning som Hovedkirke for Tønning Herred. Som den nu staaer, er den, uagtet den mangler Sidegange, en ret anseelig, men i en paafaldende Grad af Gammelt og Nyt sammenstykket og sammenflikket Bygning, hvis 224 Fod høje Spiir over Taarnet – uden tvivl det høieste i Slesvig – er synligt i flere Miles Afstand til alle Sider.

Meest characteristisk for denne, fordem til St. Laurentius indviede Kirkes oprindelige Udseende er en Strækning af Skibets nordre Sidemuur, i hvis Ydre der foruden de store røde Muursteen, som overalt udgjøre Bygningens Hovedmateriale, ogsaa forekommer Tufsteen. Dog har sidstnævnte Materiale her kun været benyttet til Udførelsen af Ornamente, hvilke imidlertid for Størstedelen ere blevne forstyrrede i nyere Tid. Ovenover de gamle rundbuede Vinduer sees her langs hen under Taget en omtrent 1 Alen bred Stribe af Tuf, som nu danner een Flade med den øvrige Muur. Men da Professor Høyen for ca. tredive Aar siden undersøgte Kirken, var dette Tufsteensbælte prydet med en Frise af dobbelte, sammenslyngede Rundbuer af det Slags, som vare almindelige ved den romanske Bygningsstiils Slutningstid.

Endnu kan man nogle Steder opdage Sporene deraf. Lavere nede paa samme Muur, under Vinduerne, findes en Forsiring af de almindelige romanske Rundbuer endnu bevaret. De smaa Buer ere her ordnede sammen 3 og 3 i 8

Afdelinger eller Feldter, der forhen adskilles ved nedenfra opstigende Halvsøiler eller Rundstave. Disse sidste ere nemlig, ligeledes i nyere Tid, blevne borthuggede, sandsynligviis forat man bekvemmere kunde anbringe de Stiger og Brandredskaber, som nu have deres Plads her. Denne hele underste Decoration er især mærkelig derved, at de graae Tufsteen der ere blevne brugte paa en meer eller mindre regelmæssig Maade sammen med de røde Muursteen for ved Materialets vaxlende Farve at frembringe mere Livlighed i Udsmykningen.

Som et andet characteristisk Led af den ældste Bygning maae nævnes de tvende meget svære opmurede Halvsøiler, der sees inde i den østlige Ende af Kirkeskibet, en paa hver Side, nærvæd Indgangen til Choret, men som nu begge ere afbrudte i en Høide af 6 - 8 Alen. Ifølge den hele Character, som disse de ældste Deles Forsiringer have, bliver det sandsynligst, at Kirken skriver sig fra det 13de Aarhundredes første Halvdeel. I Løbet af de nærmest paafølgende Aarhundreder er den vistnok undergaaet forskjellige Forandringer ved Tilbygninger o. s. v.; dog har ingen af disse været af den Betydning som den, der fandt Sted i 17de Aarhundrede, da det gamle Chor heelt nedbrødes, og den nuværende Chorbygning, der mod Øst har en tresidet Slutning, opførtes og indrettedes paa Ny for en Bekostning af 10,623 Mk. L. Aarstallet for denne Gjenopførelse er angivet med smuk, ophøiet Skrift paa en Sandsteen udenpaa Chorets østligste Muur: "*ANNO . DOMII . 1.6.3.3.*"

Tolv Aar iforveien havde det i Slutningen af det foregaaende Aarhundrede forhøiede Taarn faaet et høit Spiir. Dette brændte ved Lynild 1686, men opførtes dog igjen i det følgende Aar. Snart forestod der derimod Kirken en alvorligere Ulykke. Ved Bombardementet i Aaret 1700 blev ikke blot Spiiret og endeel af Taarnet selv nedskudt, men ogsaa den egentlige Kirkebygning blev saa godt som forvandlet til en Ruin. Kanonkugler sidde endnu indmurede udvendig paa Kirken til Minde om denne Begivenhed, hvorved Loftet, Alteret, Prædikestolen og endeel af Stolestaderne ødelagdes, og maatte erstattes med Nyt.

1703 d. 31te Octbr. indviedes Kirken paa Ny. Til dens Istandsættelse efter denne Ødelæggelse har ifølge en Tavle, der hænger i Choret, Fru Maria Thomsen givet 1000 Mk. Lybsk. Den mærkeligste Prydelse, Kirken fik ved denne Leilighed, var de store Figurmalerier, hvormed det vidtudstrakte, i Form af Tøndehvælvinger lagte Brædeloft blev smykket af Lucas Ovens. I tre store halvrunde Feldter ere her fremstillede 1) Fodvads-kningen (indover Choret og Alteret), 2) Bjergprædikenen (over Skibets Sydside, henover Prædikestolen) og 3) Forklærelsen paa Tabor (over Skibets Nordside), medens der over Skibets vestlige Ende, henover Orglet, sees Grupper af musicerende Engle.

Midtpunctet af den hele Decoration danner Navnet "Jehovah", udført med hebraiske gyldne Bogstaver. De store Rum imod Øst og Vest imellem dette og de nævnte Malerier over Alteret og Orgelet indtages af Engle, der holde store Skriftsedler, hvorpaa de lovprisende Ord Esaias 6, 3 og Psalme 150, 6 ere at læse, og af allegoriske Figurer, der ere forsynede med forskjellige religiøse Emblemer. Aarstallet 1704 oppe over Choret viser, naar disse Malerier ere udførte, eller vel rettere paabegyndte.

Ved samme Tid har man ogsaa taget fat paa Gjenopførelsen af Taarnet, hvis fornyede Muurværk er betegnet med Aarstallet 1706, og derefter paa Spiret, hvor Uhrskiverne, der befinde sig imellem de to nederste af dets 3 forskjellige indadsveiede Kobbertage, bære Aarstallet 1708. Af de massive, omsluttende Tilbygninger, som dette Taarn har faaet til Støtte forneden, skriver vistnok Meget sig ogsaa fra den Tid; Andet er dog maaskee ikke ældre end dette Aarhundrede. Over den herværende Indgangsdør staaer 1817. I afvigte Aar (1862) er der foran Kirkens nordlige Indgangsdør bleven opført en ny lille Forhal.

Imellem Skib og Chor findes der paa en omtrent 5 Alen bred Tribune anbragt et mindre Orgel, som 1739 er blevet givet til Kirken af Peter Tetens "Rath und Lehnsman." Tribunen selv er imidlertid betydeligt ældre og udmærker sig ved sit smukke Egetræes Snitværk, der har det 17de Aarhundredes Character, og ved de 32 omtrent 2 Alen høie Messingballustrer i Tralværket derunder, hvilke bære samme Tids Mærke. Disse Ballustrer ere skjenkede til Kirken af Borgere i Byen, og hver af dem er derfor forsynet med en eller flere Giveres Navne.

Paa Grund af det fortiden i Kirkens Skib herskende Mørke bliver det vanskeligt ret at see de flere Oliemalerier, der findes her ved Epitaphier og Mindetavler, hvoraf nogle synes ikke at være uden Fortjeneste. Exempelviis maa nævnes de tvende Familieportraiter af Jurian og Maria Ovens, hvilke 1691 ere ophængte af deres Arvinger til Minde om de Afdøde, i Forbindelse med et større Maleri af den hellige Familie. Saavel i Choret som i Skibet findes foruden det allerede Anførte endeel smukt gammelt Egetræes Snitværk paa Skabe, Døre o. s. v.

Særlig Omtale fortjener ogsaa den foran i Choret staaende, sexkantede Døbefont af sort Marmor med 5 smukke smaa Relieffer udførte i hvidt Marmor og fremstillende Begivenheder af Frelserens Historie. Til denne Daabs Anskaffelse har Skomageren Broder Peters givet 800 Mk., hvorfor ogsaa hans Bomærke med en Støvle er anbragt paa dens ene Side. Den er næsten en nøiagtig Gjentagelse af den Marmorfont med Aarstallet 1654, der findes i Kirken i Garding. Sandsynligviis er den kommen til Kirken 1656, da der anvendtes over 5000 Mk. paa dens Udstyrelse.

De stærkt fremtrædende Relieffer ere desværre særdeles meget beskadigede, rimeligviis en Følge af Kirkens Ødelæggelse i Aaret 1700. Det store Orgel, som findes i Kirkens vestre Ende, og som skal være anskaffet 1593, er i Aaret 1847 blevet næsten fuldstændig fornyet med en Bekostning af 4000 Mk.

Raadhuset, hvori er en Bopæl for Borgermesteren.

Et **Fattig- og Arbeidshuus**, hvori der tillige er Sygehuus.

En **Arrestbygning**, der ligesom den foregaaende Bygning er opført i de senere Aar.

Et til **Militairlazareth** indkjøbt Huus med Have.

Et **Hospital**, der er grundlagt ved Legater, for Borgere, som paa Grund af Alderdom, Svaghed eller af andre uforskyldte Aarsager ere komne i Fattigdom; det har 23 Pladser, som alle ere besatte. Hjælpen bestaaer, foruden i fri Bolig, i en ugentlig Pengeunderstøttelse, Brød, Klædningsstykker, Brændsel, fri Lægehjælp og Medicin. Hospitalet staaer under Bestyrelse af Fattigcommissionen.

Fattighuus og 3 Skolebygninger. Borger- og Almuestolen, som er fælles for Byen og Landsognet Tønning, bestaaer af 4 Dreng- og 3 Pigeklasser. Ved Drengklasserne ere ansatte en Rector, en Skrive- og Regnelærer og 2 andre Lærere; ved Pigeskolen er ansat 3 Lærere. Børnene i Byen ere skolepligtige og have Ret til at søge Skolen; i Landsognet have de vel denne Ret, men ere ikke skolepligtige hertil. Skolevæsenet eier forskjellige Legater, deriblandt et i 1641 af Skomager Broder Peters stiftet paa 6000 Mark og et af Conferentsraad Carstens stiftet paa 12,000 Mark. L.

Det **kgl. Pakhuus**, der er 256 Fod langt og 46 Fod bredt, har Plads til 15,000 Tønder Korn; det er nærmest bygget for Canalhandelens Skyld.

Skipperhuset med et Taarn og Færgehuset.

Endvidere maa her nævnes Jernbanestationens Bygninger (om den sydslesvigske Jernbane mellem Flensborg og Tønning see Flensborg).

Indvaanernes Antal var i 1860: 3069 (hvoraf 1619 af Mdkj. og 1450 af Kvkj.), i 1855: 3077, i 1845: 2701, i 1803: 1923; i 1769: 1487.

Aabningen af den sydslesvigske Jernbane mellem Flensborg og Tønning i Aaret 1854 maatte naturligviis være af stor Betydning for Tønnings Handelsforhold, men endskjøndt Forpagteren af Kong Frederik VII.'s sydslesvigske Jernbane har fra 1856 holdt Dampskibsfart i Gang mellem Tønning paa den ene Side og Hamborg, Bremen, London, Hull, Lowestoft paa den anden Side, er det dog endnu ikke lykkedes at fremkalde en livlig Transitfart for Jernbanen.

Byen har imidlertid høstet væsentlige Fordele heraf, om end de Forventninger, som Mange havde om dens hurtige Opblomstring, ere blevne skuffede. Paa Grund af denne Skuffelse ere i de senere Aar Grundeidommene atter sunkne i Priis, ligesom den almindelige Handelskrise heller ikke er bleven uden skadelige Følger for Byen.

Det er uheldigt for Byens Haandværkere, at der i Omegnen næsten ikke drives Kornavl, men kun Kvægfedning, hvoraf Følgen er, at deres Afsætningkreds er langt ringere.

Der indføres til Tøning ikke ubetydelige Quantiteter af couleurete Bomuldsvarer, idet en enkelt Handlende en gros forskriver Varer directe fra England og afsætter dem fortoldede omkring i Slesvig og Holsteen. Den udenlandske Omsætning drives hovedsagelig med England, men Indførselen derfra indskrænker sig fornemmelig til Steenkul og Jern. Den har været i Tiltagende i 1861, men har dog ikke naaet sin tidligere Høide. De Handlende forsyne sig i det Hele taget ved Jernbanen fra Hamborg og Altona, og der har derfor i 1861 kun været een lille Stykgodsfarer i regelmæssig Fart.

Af de vigtigste Forbrugsartikler er i Aaret 1861 fortoldet: Bomuldsgarn 6800 Pund (i 1860: 7353 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 47.518 Pd. (i 1860: 54,253 Pd.), fremmed Brændeviin, derunder indbefattet Arrak, Genever, Rom o. s. v. 1146 Viertler og 109 Flasker (i 1860: 1164 Viertler og 98 Flasker), Rujern 277,020 Pd. (i 1860: 115,000 Pd.), Stang- og Baandjern samt Jernbaneskiner 404,774 Pd. (i 1860: 31,293 Pd.), andet Jern og Jernvarer 72,507 Pd. (i 1860: 35,781 Pd.), Kaffe 72,184 Pd. (i 1860: 38,868 Pd.), Riis- og Riismeel 20,384 Pd. (i 1860: 25,660 Pd.), Steenkul 71,450 Tdr. (i 1860: 64,233 Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,119 Pd. (i 1860: 28,291 Pd.), Sirup 57,895 Pd. (i 1860: 35,730 Pd.), Thee 11,343 Pd. (i 1860: 11,985 Pd.), Tobak ufabrikeret og fabrikeret 26,522 Pd. (i 1860: 23,881 Pd.). Uldmanufacturer 7535 Pd. (i 1860: 7447 Pd.), Viin 1931 Viertler og 347 Flasker (i 1860: 1371 Viertler og 312 Flasker).

I 1861 blev der udført et større Quantum af Bønner og Havre end i det forrige Aar, da Høsten var større i Omegnen og i Ditmarsken end sædvanligt, og disse Kornsorter derhos vare saa daarligt placerede efter Høsten, at de ikke lode sig gjemme, men hurtigst muligt maatte forsendes i Dampskibene; derimod har Udførselen af Byg og Hvede været mindre, og den sidste Kornsort var derhos af slet Qvalitet. Af Bønner udførtes 14,652 Tdr. (i 1860: 7538 Tdr.), af Byg 2,523 Tdr. (i 1860: 7,961 Tdr.), af Havre 47,281 Tdr. (i 1860: 39,803 Tdr.). af Hvede 6457 Tdr. (i 1860: 10,295 Tdr.), af Byg- og Hvedemeel 594,480 Pd. (i 1860: 805,546 Pd.)

Hovedudførselsartiklen er levende Kvæg. I 1861 udførtes 23,530 Stykker, der under sædvanlige Forhold er det største Quantum, som kan græsses i Marsken. Naar der i 1860 udførtes 1280 Stykker flere end i 1861, ligger Grunden deri, at det gunstige Veirlig i 1860 med sin afvejlende Regn og Varme gjorde det muligt at græsse et større Antal end sædvanligt.

Udførselen af Faar steeg i 1861 til 23,666 Stykker eller 775 flere end i det foregaaende Aar, og man antager, at Udførselen heraf vil stige, fordi man i Marskegnene mere og mere lægger sig efter at opdrætte Faar, som forædles ved Hjælp af engelske Racedyr; saadanne Faar søges meget paa det engelske Marked og betales godt. Ligeledes er Udførselen af Been og Oliekager steget, nemlig til henholdsvis 592,532 og 2,898,000 Pd. eller 111,665 og 1,374,000 Pd. mere end i det foregaaende Aar. Ogsaa af Uld har Udførselen været i Fremgang; hele Exporten var 89,863 Pd. eller 14,094 Pd. mere end i 1860.

Skibsfarten har i Aaret 1861 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart indgaaet 474 Skibe af 4956 Com.-Læsters Drægtighed med 1967 1/4 Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 343 Skibe Med 3479 1/2 Com.-Læsters Drægtighed og 2163 Com.-Læsters Bestuvning; i udenrigs Fart indgaaet 226 Skibe med 25,030 Com.-Læsters Drægtighed og 6192 Com.-Læsters Bestuvning; udgaaet 185 Skibe med 24,036 Com.-Læsters Drægtighed og 18,141 Com.-Læsters Bestuvning. I Canalfarten er der indgaaet 1097 Skibe (i 1860: 1129) og udgaaet 1161 (i 1860: 1135). Det er i det Hele kun smaa Skibe, som gaae denne Vei, og Antallet er omtrent det samme i hvert Aar.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af 1861 af 36 Skibe med 494 1/2 Com.-Læster, hvoriblandt et Skruedampsiib paa 77 1/2 Com.-Læster og et Bugseerdampskib paa 15 1/2 Com.-Læster, begge med 40 Hestes Kraft.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 53,759 Rd. 27 Sk., i 1860: 50,814 Rd. 75 Sk. Indtægten af Canalfarten var i 1861: 25,319 Rd. 41 Sk. (i 1860: 23,387 Rd. 56 Sk.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indskrænker sig til nogle Teglblænderier samt en Korndampmølle, der deels forsyner Forbrugere i Tønning og Omegn, deels arbejder til Udførsel. Byen har et Bogtrykkeri, hvorfra "Tønninger Intelligenz- und Anzeigeblatt fur die Landschaft Eiderstedt" udgives.

Følgende Markeder afholdes i Tønning: i Ugerne før Pintse og den 21de September 3 Dage Krammarked, i Midten af Mai 3 Dage Uldmarked, den 19de August 1 Dag Hestemarked, i Slutningen af October og Begyndelsen af November 4 Kvægmarkeder med en Uges Mellemlum. Saalænge den regelmæssige Dampskibsforbindelse mellem Tønning og England finder Sted, afholdes hver Onsdag et Kvægmarked.

Overstalleren i Eidersted, der tillige er Amtmand i Husum og Bredsted Amter, er Overøvrighed for Tønning.

Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten og Deputeret-Collegiet. Magistraten dannes af Borgermesteren (der tillige er Politimester og Stadsecretair) og 4 Raadmænd. Borgermesteren udnævnes af Kongen, de 4 Raadmænd af Raadmændene og de 8 deputerede Borgere; de sidste efter Magistratens Præsentation af de Deputerede selv. Byen sender en Repræsentant til Landskabets Forsamlinger, som vælges for 3 Aar af Magistraten og de Deputerede. Magistraten har den dømmende Myndighed saavel i civile som i criminelle Sager. Politiretten bestaaer af Politimesteren og 2 Raadmænd som Bisiddere.

Andre communale Embedsmænd ere: Bykassereren og 8 Qvarttermænd.

Særskilte Commissioner ere: Kirke- og Fattigcommissionen samt Commissionen for Understøttelse af værdige Trængende, der ikke høre under Fattigvæsenet, og Brandcommissionen.

Communens Eiendomme bestaae af Raadhuset, Vagten, 2 Sprøitehuse, en Eiendom, der er kjøbt til Militairlazareth, et til Fattigboliger indrettet Huus og et Skolehuus, samt en Fattig- og Arbeidsanstalt, i hvilken der tillige er Sygehuus. Desuden eier Byen 72 Dsl. Jord, som aarlig udleies:

Tønnings Udgifter have i de efternævnte 6 Aar udgjort for de nævnte Hovedudgiftsposter:

	18 ⁵⁵ / ₅₆	18 ⁵⁶ / ₅₇	18 ⁵⁷ / ₅₈
Fattigvæsenet . .	12,248 Rb. 32 þ	13,052 Rb. 57 þ	10,298 Rb. 45 þ
Kirke- og Skolev.	3,908 — 27 "	4,178 — 91 "	5,105 — 19 "
Politivæsenet . .	1,386 — 45 "	1,323 — 22 "	1,551 — 10 "
Belysning . . .	619 — 32 "	544 — 90 "	515 — 34 "
	18 ⁵⁸ / ₅₉	18 ⁵⁹ / ₆₀	18 ⁶⁰ / ₆₁
Fattigvæsenet . .	9,963 Rb. 58 þ	13,365 Rb. 70 þ	10,808 Rb. 85 ¹ / ₂ þ
Kirke- og Skolev.	7,740 — 5 "	3,651 — 3 "	4,172 — 86 "
Politivæsenet . .	1,687 — 10 "	1,643 — 28 "	1,486 — 82 "
Belysning . . .	580 — 5 "	410 — 23 "	512 — 34 "

Tønning Byes samtlige Indtægter vare i 1859/60: 18,482 Rd. 43 1/2 Sk., i 1860/61: 24,488 Rd. 77 1/2 Sk., hvoraf henholdviis 11,213 Rd. 37 Sk. og 11,318 Rd. 5 Sk. tilveiebragtes ved Paaligning. Fra 1772 af bidrager Byen som integrerende Deel af Landskabet Eidersted til dettes Udgifter for 19 Plove; 14 af disse ere Stenplove og hvile paa Indvaanerne i Forhold til deres faste Eiendomme, Formue og Indkomst, 5 ere Landplove og hvile paa Byens Jorder.

Fattigvæsenet har en Indtægt af Legater, der udgjøre et Capitalbeløb af 13,943 Rd. 25 Sk., hvoraf de 2 ældste skrive sig fra 1660 og 1661. For de fleste og betydeligste Legaters Vedkommende ere Giverne ubekjendte.

Ved Udgangen af Regnskabsaaret 1860 - 61 beløb Byens Gjæld sig til 56,363 Rd. 38 Sk., hvoraf 28,806 Rd. 64 Sk. var opsigelig, 27,556 Rd. 70 Sk. uopsigelig Gjæld. Byen eiede i udestaaende Kapitaler 2180 Rd. 90 Sk., hvoraf 1540 Rd. vare anbragte i kgl. Obligationer. De Byen tilhørende Bygninger vare taxerede i Brandkassen til 17,210 Rd.

Efter Fradrag af Gjælden udgjør Tønnings Nettoformue saaledes 43,284 Rd. 2 1/2 Sk.

Byen har intet Borgercorps, men et Brandcorps bestaaende af 300 Medlemmer.

Havnen tilhører Staten. Ifølge Statsregnskabet for 1860 - 61 udgjorde Indtægterne 4683 Rd. 50 Sk. og Udgifterne 2850 Rd. Indtil 1852 gik alle Skibe ind i den indre Havn, der dannes af Tønning Sluses Yderløb, og har i en smal Rende en Dybde af 10 Fod Vand ved Høivande. Paa Grund af den directe Trafik med England efter Krigen bleve Anlægsbroer for Skibe af større Dybgaende anseet nødvendige og Regjeringen anlagde en Række saadanne langs Yderdiget, hvor Eiderens dybe Strømrønde passerer umiddelbart forbi.

Hertil føiede det engelske Jernbanecompagni en Bro til Losning af Kul med Dampkran og senere paa Landsognets Grund en større, forsynet med hydrauliske Kraner og Pakhuus til Losning og Ladning af det Stykgods, der forventedes i større Maalestok at ville blive befordret ad den sydslesvigske Jernbane. Det lykkedes imidlertid ikke at fremkalde nogen meget levende Transitforretning og Værkernes Beskadigelse ved Pæleorm gjorde det nødvendigt i Aaret 1863 at borttage Skykgodsbroen med sine Kraner og at ombygge Kulbroen saaledes, at en eventuel Forlængelse af samme kan finde Sted. Pakhuset flyttedes herhen. Statens Broer indskrænkedes til det Nødvendigste og søgtes vedligeholdte i en Udstrækning tilstrækkelig for den vigtige Export af Kreaturer.

For Canalfartens Skyld er i sin Tid det ovennævnte store kgl. Pakhuus opført med Bopæl for Pakhuusforvalteren, hvis Embede var forbundet med Posterne som Havnemester og Lodsinspecteur, indtil dette combinede Embede blev inddraget fra 1ste April 1862. Ved Tønning maae de Skibe, som komme fra Nordsøen og passere Canalen, klarere. I Tønning ere tillige to Stationer for Eiderlodserne, af hvem Fyrskibet bliver udlagt. Overinspektionen er overdraget Krydstoldinspecteuren paa Vestkysten, under hvem ligeledes Tønde, Vager- og Fyrvæsenet paa Eideren sorterer. Byen har tillige en Quarantainecommission, som er sammensat af Borgermesteren som Præsæs, Toldinspecteuren og Physicus.

Passagen over Eideren besørger af et kgl. Færgevæsen, som er bortforpagtet til den nuværende Forpagter paa Livstid.

I geistlig Henseende er Tønning forbundet med et Landsogn. Ved Kirken er ansat en Hovedpræst og en Diaconus. Begge Kaldene ere Valgkald; deres Indtegner anslaaes resp. til 1050 Rd. og 724 Rd.

Byen hører til Tønning Physicatdistrict. Apothek. Landskabet Eidersteds 36te Lægd. Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Tønning i Forbindelse med Garding en Deputeret (de slesvigske Kjøbstæders 7de Valgdistrict). Skatterne indbetales til Østerdelens Landskriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landskabets Østerdeel directe indbetales til Centralkassen i Flensborg.

Ved Tønning Toldsted er ansat en Toldinspecteur, der har Embedsbolig, en Toldkasserer, 2 Toldcontrolleurer og 7 Toldassistenter; ved Postvæsenet er ansat en Postmester og en Postholder ved Befordringsvæsenet. Jernbane-

Telegraphstation. Landpenningmesteren og Landskriveren, begge for Eidersteds Østerdeel, boe i Tønning.

Følgende private Selskaber og Foreninger findes for Tiden i Tønning. En Spare- og Laanekasse, oprettet i 1819, som ved Slutningen af 1859 havde udestaaende 35,012 Rd.; en Skipperforening, som yder Understøttelse til dens Medlemmer; Begravelsesgilder: det almindelige borgerlige, Norges-Gilde, der har Navn efter Gaden Norge, Egidie-Gildet og de forskjellige Laugsgilder, et Skyttelaug og en Haandværkerforening.

Den saakaldte "Vorderschlohplatz," der er skjænket Byen af Staten, og som er omgivet af Alleer af Lindetræer, tjener til Spadseregang.

Tønning var tidlig Hovedstedet i det egentlige Eidersted, som derefter ogsaa kaldtes Tønning Herred (i Valdemar II.'s Jordebog "Thynninghæret"); hvilket vel tildeels hidrører derfra, at Byens forholdsviis høie Beliggenhed, navnlig det Sted, hvor Kirken staaer, ydede Beboerne nogen Beskyttelse mod Havet paa en Tid, da der endnu ikke var Diger. Navnet har man udledet af en Tønne, paa hvilken engang en Svane skal være kommen drivende (den findes ogsaa i Byens Vaaben); Wolfhagen i sin Beskrivelse af Byen vil hellere med D. Atl. udlede det af Eiderens gamle Navn Dina, Döna eller Düna og Ordet "ding" (Thing), saa at det betyder et Thingsted ved Eideren.

Saavel Documenter som Analogien i Navnene Garding, Kating, Tating, Ording o. fl. viser, at Tønning (og ikke Tønningen) er den rette Skrivemaade.

Byens Kirke nævnes først 1186; saavel Kirken selv som dens 224 Fod høie Taarn leed, som allerede omtalt, meget i Bombardementet 1700. Tønning har deelt Skjæbne med det øvrige Nordfrisland og ligesom dette til forskjellige Tider været hjemløst af ødelæggende Krige, Oversvømmelser og pestagtige Sygdomme, især i det for Nordfrisland saa ulykkelige 14de Aarhundrede; 1350 anrettede "den sorte Død" frygtelige Ødelæggelser, og 1362 ikke mindre den under Navnet "Mandrenkelsen" bekjendte voldsomme Oversvømmelse. Ogsaa i Ditmarskerfeiden 1414 - 17 leed Byen og Sognet meget. Tønning var dengang endnu kun en Landsby "Burlach"); men 1436 havde den dog efter D. Atl. allerede en Borgermester. 1527 indførtes Reformationen i Tønning uden synderlig Forstyrrelse.

I Aarene 1580 - 88 byggede Hertug Adolf Tønning-Slot med 4 Hjørnetaarne og omgivet med Volde og Grave, hvilket blev Bolig for den af Eidersted høit fortjente Staller Caspar Hoyer; af Hertugerne residerede Frederik III. her i nogen Tid under Krigen mellem Danmark og Sverrig, i hvilken han var paa svensk Side, og døde paa dette Slot d. 10de August 1659; men i det 18de Aarhundrede forfaldt det, og blev nedbrudt 1735; Slotspladsen tjener, som ovenfor bemærket, nu til Spadserested.

Ved Caspar Hoyers Bestræbelser fik Tønning Stadprivilegier d. 12te Octbr. 1590 af Hertug Johan Adolf. Paa den Tid var Byen bekjendt for sin Osteudførsel;

henimod Slutningen af det 16de Aarhundrede udførtes herfra aarlig 3 - 400,000 Pd. Ost til Tydskland, Holland og Frankrig. 1618 blev Havnen anlagt med en Bekostning af 30,000) Rd.; samme Aar fik Byen ogsaa sit Torv.

I Trediveaarskrigen holdtes Tønning i meer end et Aar (Octbr. 1627 - Novbr. 1628) besat af de Keiserlige, hvorved Byen leed meget, saa at 128 Huse deels stode øde, deels bleve nedrevne; og neppe vare Indbyggerne begyndte at komme sig efter denne Landeplage, førend de bleve hjem søgte af en anden, idet Staden oversvømmedes og mange Mennesker og Dyr omkom i den voldsomme Stormflod Natten mellem d. 11te og 12te Octbr. 1634.

Men meest bekjendt i Historien er Tønning bleven i den nærmest følgende Tid som de holsteengottorpske Hertugers Hovedfæstning under deres uophørlige Stridigheder med de danske Konger. 1644 bleve Fæstningsværkerne anlagte, 11 Bastioner med 3 Porte og flere bombefaste Hvælvinger, med en Bekostning af 36 Tdr. Guld, og 1658 tog derfor Hertugen, som ovenfor anført, sin Tilflugt hertil under Krigen med Danmark og døde inden Fæstningens Volde. 1660 blev den blokeret af den danske Feltmarschal Eberstein; og ved Begyndelsen af den næste Krig mellem Danmark og Sverrig (den skaanske Krig) maatte Hertug Christian Albrecht ved Forliget i Rendsborg 1675 overlade sin Svoger Kong Christian V. Tønning, hvis Fæstningsværker derpaa 1676 bleve sløifede og Skytset ført til Rendsborg.

Men da Hertugen ved Forliget i Altona 1689 havde faaet Tønning tilbage, lod han Fæstningsværkerne paany opføre 1692, hvorpaa Fæstningen i April og Mai 1700 maatte udholde en Beleiring og et heftigt Bombardement af en dansk Hær under Hertugen af Würtemberg (den blev beskudt af 5 Batterier, og ca. 11,000 Bomber og 20,000 Kugler bleve kastede ind i Fæstningen; et Huus bærer endnu Spor deraf); men den fik Undsætning af svenske og tydske Hielpetropper.

I den næste Krig kastede den svenske General Stenbock sig i Februar 1713 med den holstengottorpske Regjerings Tilladelse ind i Fæstningen, som derpaa atter beleiredes af de Danske, men holdt sig, efterat Stenbock havde maattet overgive sig (jfr. Oldenswort Sogn), indtil d. 7de Februar 1714, da Commandanten Generalmajor Zacharias Wolf maatte capitulere, hvorpaa Fæstningsværkerne atter bleve sløifede.

Siden den Tid er Tønning igjen en aaben By; af Fæstningen ere nu kun Spor af de fordums Grave tilbage, og af Voldenes Terrain de ovennævnte Voldjorder. Byens Velstand aftog fra den Tid, hvortil ødelæggende Sygdomme i en længere Aarrække og Misvæxt i Landskabet meget bidroge; men den hævede sig atter henimod Slutningen af Aarhundredet ved Eidercanalens Anlæg og især i Aarene 1803 - 7 ved Elbspærringen (den havde dengang endog ca. 6000 Indv.) samt i Aaret 1809. da det amerikanske Flag erklæredes for frit af Englænderne, ligesom i den nyeste Tid (dog ikke i den Grad som man havde ventet) ved den directe Dampskibsforbindelse med England og Anlæggelsen af den sydslesvigske Jernbane som sætter Tønning i Forbindelse med Husum og Flensborg, aabnet d. 25de Octbr. 1854.

I det sidste Aar af forrige Krig blev Tønning uden Modstand besat af de danske Tropper d. 9de August 1850, og en Træfning leveredes her med Insurgentene d. 29de September samtidig med disses Angreb paa Frederiksstad.

Foruden Byens gamle Kirke havde Tønning som Fæstning ogsaa en Garnionskirke (St. Sophies Kirke), der stod fra 1694 til 1748.

En Begravelsesplads anlagdes 1616 udenfor Byen, og 1828 en ny mod Nord.

Tønning havde ogsaa en kort Tid et Vaisenhuus, til hvis Bygning nysnævnte Kirkes Materialier anvendtes, men som allerede blev nedlagt og Bygningen bortsolgt 1754; en latinsk Skole til 1806; et Lombard eller offentligt Laanehuus (Assistentshuus) 1740 - 1829, og fra 1799 en Navigationsskole, som 1850 blev forlagt til Flensborg.

I Tønning er Lægen Cæso Gram født, ligeledes Maleren Julian Ovens 1600, og den lærde Philolog og Polyhistor Marcus Meibom, der især beskæftigede sig med de Gamles Musik og var den første Bibliothekar ved det af Frederik III. samlede store kgl. Bibliothek.

Jfr. F. Wolfhagen: "Beschreibung der Stadt Tønning", i N.Falcks "Neues Staatsbürgerliches Magazin", IV. B. (Schlesw. 1836) S. 669 - 742.

Om gamle Flodmærker i Tønning fra Vandfloderne 1625, 1634. 1717 og 1756 see J. N. Tetens: "„Reisen in die Marschland" S. 62.

Garding,

den mindste By i Slesvig, ligger i den sydvestlige Deel af Eidersted, 1 1/2 Miil vest for Tønning ad Chausseen, 3 3/4 Mile sydvest for Husum ad Landeveien, ca. 37 3/4 Mile i lige Linie sydvest for Kjøbenhavn, under 59° 19' 50" n. B. og 3° 47' 30" v. L. ved en lille i 1612 gravet Canal, den saakaldte Sønderbaadfart (Süderbootfahrt), og henimod Vestenden af en forholdsviis høi sandet, fra Øst til Vest 3/4 Miil. lang, men kun 1/8 Miil bred Ryg, der oprindelig synes at have dannet en Ø for sig.

Byen, der er deelt i 4 Quarterer, tæller 230 brandforsikkrede Grundeierdomme og har 1 Torveplads, 2 andre offentlige Pladser, 5 Gader og nogle Gange. Til Byen høre endvidere 2 Huse, som ligge nær udenfor den. Den er ikke bleven udvidet i de senere Aar, men man bebygger stadig Pladser, som hidtil have været tomme. Fra Byen fører en Chaussee til Tønning, og en Halvchaussee skal anlægges til Tating.

Byens Jorder udgjøre efter Jordebogen 845 Dagslet foruden en saakaldt øde Fenne paa 3 D. Disse Jorder høre deels til. Byens, deels til Landskabets

Jurisdiction. De ere inddeelte i Klasser, "Achtungen", nemlig bedste, middel og laveste Achtung. Den ovennævnte øde Fenne bidrager blot til Digeomkostningerne.

Af offentlige Bygninger og Institutioner mærkes:

Kirken, der forud skal have været indviet til St. Christianus (?), Maria Magdalena og Bartholomæus, og tidligere var Hovedkirken for Everschop eller Garding Herred, ligger paa en lille Banke inde i Byen og er opført af røde Muursteen.

I Øst løber dens Chor ud i en tresidet Slutning; i Nord og Syd har den regelmæssigt anlagte Korsfløie, og imod Vest er der endelig foran Skibet bygget et Taarn af overordentlig svære Grundforhold. Hele den egentlige Kirkes Indre er overdækket med gothiske Krydshvælvinger. Paa Grund af Skibets større Brede ere Hvælvingerne her afdeelte i tvende Rækker og bæres ikke blot af Sidemurene, men ogsaa af to svære cylindriske opmurede Søjler eller Piller, hvilke have deres Plads i Bygningens Axe, altsaa midt udfor Choret. Ogsaa i Chorbuen, Døre, Vinduer o. s. v. ere i det Hele de spidsbuede Former gjennemgaaende.

Udvendig paa Skibet findes der rigtignok Spor af nogle oprindelige, nu tilmurede, rundbuede Vinduer, men selv disse have ikke nogen særdeles gammel Character. Naar det altsaa hedder i den Eidersteder-Krønike, at der 1117 blev opført en Steenkirke paa det herværende Sted istedetfor det otte Aar tidligere længere imod Vest anlagte Trækapel, kan denne Efterretning selvfølgelig ikke finde Anvendelse paa nogen Deel af den nu staaende Bygning, hvoraf Intet synes at være ældre end det 13de Aarhundrede, medens derimod det Allermeeste er endnu betydeligt yngre. Dog kan det ikke betvivles, at det i det Væsentlige var den nuværende Bygning, i hvilken der 1466 holdtes en Forsamling af Afsendinge fra alle Eidersteds tre Herreder, som vedtog den nye Landret.

Taarnet var imidlertid dengang endnu ikke opført. Til dette blev Grunden lagt 1483, Muurværket fuldenttes 1485, og det 160 Fod høie Spiir fuldførtes 1488. Overdelen af dette Taarn har undergaaet mange Forandringer i den følgende Tid. Efterat den 1509 var nedstyrtet under en Storm, opførtes den paa Ny 1527; truffen af Lynild 1637, gjenopbyggedes den 1643. Men allerede 1660 nedkastede igjen Stormen baade Spiret og meget af Taarnet selv, ved hvilken Leilighed ogsaa Kirken leed stor Skade. Sandsynligviis er den store Hvælving, som tidligere har dækket Taarnets eget rummelige nederste Stokværk, ogsaa bleven tilintetgjort ved denne Ødelæggelse. Først 1752 fik det atter et lavt, pyramideformet Spiir.

Ogsaa Kirkens Chor er i det Mindste for en Deel blevet ombygget efter Udgangen af Middelalderen. Muurstiverne, der findes udvendig paa dettes Hjørner, ere forsynede med smaa Tavler af Sandsteen, hvilke indeholde deels latinske, deels plattyske Indskrifter, der angive Navnene paa herværende Embedsmænd og Borgere og deres Hustruer (saaledes: Skriveren Nicolaus Faber

og hans Hustru Søster Fabers, Sivert Jakobs og Marie Siverts o. s. v.), hvilke i Aaret 1588 have bekostet disse Pillers Opførelse.

I den katholske Tid havde denne Kirke fire Altere. Den nuværende Altertavle indeholder maadeligt udførte Malerier af Lidelseshistorien. Det er overraskende øverst paa denne forresten aldeles protestantiske Tavle at see en Fremstilling af St. Jørgen, som nedlægger Dragen.

Prædikestolen er opsat 1563 og 1658 paa Ny forziret. Dens Relieffer af det gamle og nye Testaments Historie ere uden Kunstværd. Kirkestolene ere i Skibet anbragte i tre Rækker; ind over begge Korsfløiene findes der Pulpiturer.

Orglet er anbragt i den vestre Ende af Skibets nordre Gang.

Det smukkeste Stykke af Kirkens Tilbehør er uden Sammenligning den sexsidede Døbefont, der er udført af sort Marmor og prydet med Relieffer af hvidt Marmor. Paa de tre Sider har den Fremstillinger af Christi Omskærelse, hans Daab og af Frelseren, idet han velsigner Børnene; paa de tre andre er den prydet med Vaabener og Bomærker. Denne Døbefont har særdeles stor Lighed med den, der findes i Kirken i Tønning, men den er langt bedre bevaret end den derværende. Øverst omkring Randen har den en plattysk Indskrift, der meddeler, at den til Minde om Landskriveren og Stalleren Caspar Schwenk er bleven skjenket til Kirken af hans Arvinger i Aaret 1654.

"**Das Gasthaus**" er en for By- og Landsogn fælles Stiftelse, der har sin Oprindelse fra en katholsk St. Jørgens Stiftelse. For Tiden er der her 11 Lemmer, som have fri Bolig med et Stykke Havejord, 38 - 64 Sk. om Ugen og Brændsel, hvorhos de i fornødent Fald faae Klædningsstykker samt i Sygdomstilfælde Lægehjelp og Medicin. Af Legater eier Stiftelsen ingen, men derimod en Fenne Land i Søndermarken i Garding Sogn paa 4 D. 2 S. 12 V., som tilfaldt den ved et Gavebrev fra daværende Landskriver i Garding, senere Staller Caspar Schwenk, dateret St. Laurentii Dag 1627. Stiftelsen eiede ved Udgangen af 1861 12,133 Rd. 89 Sk., hvilken Capital for Størstedelen er opstaaet af Lemmernes Indskud.

Raadhuset.

En Bolig for Retstjeneren.

Et Vagthuus, der tillige er Sprøitehuus.

Et Fattighuus.

To Præsteboliger.

Fire Skolehuse, hvori fem Skoler, 3 Drenges- og 2 Pigeskoler, der ere fælles for Land- og Bysognet; hver Skole har sin Lærer.

En Arrestbygning for Landskabet Eidersted.

Indvaanernes Antal var i 1860: 1656 (818 af Mdkj. og 838 af Kvkj.), i 1855: 1580, i 1845: 1526, i 1803: 985, i 1769: 938.

Handelsomsætningen. Garding har kun liden directe Handel med Udlandet; Udførselen og Indførselen foregaar fornemmelig over andre indenlandske Steder.

Af de vigtigste Forbrugsartikler er 1861 fortoldet Bomuldsgarn 1224 Pd. (i 1860: 1491 Pd.), Bomuldsmanufacturvarer 11,447 Pd. (i 1860: 8742 Pd.), Brændeviin 565 1/2 Viertler (i 1860: 301 Viertler), Stang- og Baandjern 18,126 Pd. (i 1860: 21,395 Pd.), Fajence 18,126 Pd. (i 1860: 21,395 Pd.), Kaffe 39,991 Pd. (i 1860: 44,629 Pd.), Riis og Riismeel 23,449 Pd. (i 1860: 18,694 Pd.), Salt 318 Tdr. og 11,859 Pd. (i 1860: 331 1/2 Tdr. og 6163 Pd.), Steenkul 476 Tdr. (i 1860: 45 1/2 Tdr.), Sukker raffineret og uraffineret 21,286 Pd. (i 1860: 23,982 Pd.), Sirup 57,547 Pd. (i 1860: 56,396 Pd.), Thee 15,076 Pd. (i 1860: 16,405 Pd.), ufabrikeret Tobak 45,734 Pd. (i 1860: 57,614 Pd.), Skraatobak 15,845 Pd. (i 1860: 14,500 Pd.), Uldmanufacturvarer 5232 Pd. (i 1860: 3869 Pd.), Viin 347 Viertler og 520 Flasker (i 1860: 535 Viertler og 36 Flasker).

De vigtigste Udførselsartikler ere: Havre 1280 Tdr. (i 1860: 783 Tdr.) og Raps 900 Tdr. li 1860: 726 Tdr.)

Skibsfarten har for Garding Toldsted i 1861 stillet sig saaledes: i indenlandsk Fart er indgaaet 427 Fartøier af 2284 1/4 Com.-Læsters Drægtighed med 2175 Com. Læsters Bestuvning, udgaaet 427 Fartøier af 2229 Com.-Læsters Drægtighed med 381 Com. Læsters Bestuvning, i udenrigsk Fart indgaaet 4 Fartøier af 44 3/4 Com.-Læsters Drægtighed med 20 Com.-Læsters Bestuvning, udgaaet 5 Fartøier af 85 3/4 Com.-Læsters Drægtighed med 63 3/4 Com. Læsters Bestuvning.

Handelsflaaden bestod ved Udgangen af 1861 af 3 Fartøier paa 15 Com.-Læster.

Told- og Skibsfartsafgifterne udgjorde i 1861: 18,565 Rd. 11 Sk. (i 1860: 20,087 Rd. 94 Sk.)

Den industrielle Virksomhed er kun ringe og indskrænker sig til 2 Tobaksfabrikker, i hvilke der i 1861 er fabrikeret 45,000 Pd. raa Tobak til Skraatobak og Cigarer.

I Garding afholdes følgende Markeder: 2 Krammarkeder i 3 Dage i Slutningen af Februar og Midten af Juni, 4 Kvægmarkeder med en Uges Mellemrum i Slutningen af October og Begyndelsen af Novbr.

Overstalleren over Eidersted er Overøvrighed for Garding. Byen Garding er ifølge Tit. 1 af dens Byret en Deel af Landskabet Eidersted, men den danner ved Siden heraf en selvstændig Commune med den samme Communalforfatning som de øvrige Byer i Slesvig. Communalbestyrelsen bestaaer af Magistraten, som er sammensat af en Borgermester og 4 Raadmænd, samt et Bycollegium paa 4

deputerede Borgere. Baade Raadmændene og de Deputerede vælges af begge Collegier.

Andre communale Embedsmænd ere: en Havnekasserer, en Regnskabsfører for "das Gasthaus", 2 "Digediger", der tillige ere Veiopsynsmænd, 4 Qvarteermænd og en Lægdsmand.

Særskilte Commissioner ere Fattigcommissionen, Kirkecommissionen, der er fælles for By og Land, ligesom Inspectionen over "das Gasthaus."

Garding har en egen Byret af 12te October 1590, men er forøvrigt undergivet den Eiderstedske Landret.

Communens Eiendomme i faste Bygninger ere: Raadhuset, Retsbetjentens Bolig, et Vægterhuus, som tillige er Sprøitehuus, en Vægterbolig og et Fattighuus.

Garding Byes Udgifter have i de efternævnte 6 Regnskabsaar for de ligeledes efternævnte Hovedudgiftsposter været:

	1856		1857		1858		1859		1860		1861	
	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.	Rd.	Sk.
Fattigvæsenet	3213	84	3082	47	3022	26	2895	86	3347	2	3528	37
Skolevæsenet	597	16	803	38	815	6	825	60	849	32	745	59
Delinqventomf.	20	31	20	31	20	14	22	20	48	90	30	16

Byen har ikke havt Indqvartering i de nævnte 6 Aar, men den har i 1861 bidraget 148 Rd. 46 Sk. til Indqvartering i andre Byer. Dens Gjæld udgjør 10,951 Rd. 39 Sk. Gasbelysning finder endnu ikke Sted.

Fattigvæsenet har i 1860 tilveiebragt 1748 Rd. 60 Sk., i 1861 1316 Rd. 36 Sk. af særlige Indtægter; det øvrige Beløb er blevet lignet. Til Skolevæsenet tilveiebringes Udgifterne alene ved Ligning. Udgifterne til Brandvæsenet tilveiebringes ved Ligning efter Brandkatastret.

Garding har hverken Brand-, Politi- eller Borgercorps.

Havnevæsenet bliver under Magistratens Control bestyret af Havneregnskabsføreren. Havnen, der danner Sønderbaadfartens indre Afslutning, har intet Fond, dens Indtægter bestaae i Havnepenge (Resolution af 17de Juli 1816 og Anordn. af 11te Mai 1833). I de senere Aar har Indtægten beløbet sig til 150 Rd. aarlig. Havnen er bleven udvidet i 1852.

I geistlig Henseende danner Garding med Garding Landsogn et Pastorat, med en Hovedpræst og en Diaconus. Hovedpræsten ansættes umiddelbart af Kongen, Diaconatet er et Valgkald; Embedernes Indtægter anslaaes resp. til 1641 Rd. og 648 Rd. aarlig.

Byen hører til Tønning Physicatdistrict. Apothek. 37te Lægd i Landskabet Eidersted. Skatterne indbetales til Vesterdelens Landskriveri med Undtagelse af Contributionen, som af Penningmesteren for Landskabets Vesterdeel indsendes til Centralkassen i Flensborg.

Til den slesvigske Stænderforsamling vælger Garding i Forening med Tønning 1 Deputeret (de slesvigske Kjøbstæders 7de Valgdistrict).

Ved Gardings Toldoppebørselscontrol er ansat en Toldoppebørselscontrolleur og 2 Toldassistenter, ved Postvæsenet er ansat en Postexpediteur. Telegraphstation. Stalleren i Eiderstedt, Landpenningmesteren og Landskriveren, begge for Landskabets Vesterdeel, boe for Tiden i Garding.

Følgende private Indretninger, Selskaber og Foreninger findes fortiden i Garding: en Spare- og Laanekasse, der er oprettet den 17de Februar 1822, i hvilken der efter det sidste Aarsregnskab for 1861 indestod 14,897 Rd. 3 Sk., den eiede 4980 Rd. 79 Sk.; et Begravelsesgilde; et Ringrideselskab; en Sangforening; nogle Læseselskaber; en Haandværkerforening.

Af offentlige Promenader og Anlæg findes kun den i 1842 anlagte Kirkegaard, en Allee, som mod Nord fører forbi den, en Allee langs Stokhuusveien og en Allee Sønden for Byen.

Efter den gamle Eiderstedske Krønike blev der 1109 bygget et Træcapel paa Geestaasens vestligste Affald (op deme Cleve By deme Garsande), der indviedes til St. Christian, Marie Magdalene og St. Bartholomæus. Sydøst for Garding i den udstrakte Marsk, der under Navn af Grøde (Forland eller Halligland analog Grøden- eller Grudenkog) strakte sig langt ind i den nuværende Eidermunding, boede dengang Boyemannerne, der 1313 dræbe Præsten Herman Lütte foran Alteret, efter Sagnet fordi han ikke vilde vente efter dem med Gudstjenesten.

Herover skal Sognet *) have mistet Patronatet over Kirken, der først 1603 for en Sum Penge erhvervedes af den gottorpske Hertug Frederik. Denne Begivenhed synes at have givet Anledning til særskilte Capellers Oprettelse rundt om i Everschop.

*) Beretningen kan ogsaa forstaaes som var det Boyemannerne, hvem Kirkens Patronat tilkom, altsaa dens Stiftere.

Capellet paa Kløven eller Kliffet (Stedet hvor det stod vises endnu) skal være gaaet under i en Vandflod i 1114 og dernæst byggedes 1117 en Kirke af Steen længere mod Øst paa den høie Garsand (vnde wart genømet Gardinghe).

I Garding Kirke holdtes 1466 en almindelig Raadsforsamling, hvorved en ny Landret vedtoges for Landene Eidersted, Everschop og Utholm.

I Garding Sogn var der kongeligt Arvegods, hvilket Hertug Otto af Brunsvig, Kong Valdemar d. Stores Dattersøn, d. 8de Septbr. 1297 solgte ("bona nostra in parrochia Gerdinghe et Thedinbole et ubicunqne in Frisia sita et jacentia" til

sin Onkel Grev Gerhard af Holsteen, og Salget stadfæstedes af Kong Erik Menved 1300 (begge Breve trykte i Michelsens Nordfriesland S. 185 - 87).

Byen leed meget 1415 i Ditmarskerfeiden 1466 holdt Afsendinge fra de eiderstedske Trelande en Forsamling i Garding Kirke, hvor en ny Landret blev vedtaget.

1572 havde Byen allerede en Borgermester, og 1575 fik den af Hertug Adolf adskillige Privilegier, saaledes Ret til at holde et ugentligt Tirsdagsmarked; men Kjøbstadrettighed forskaffede først Stalleren Gaspar Hoyer Garding 1590 samtidig med Tønning.

Fra en St. Jørgens-Stiftelse i den katholske Tid hidrører det saakaldte Gjæsthuus. Byens Handel ad Søveien betinges ved Canalen Sønderbaadfart, der er gravet 1612, og ved Katingsiel igjennem en Sluse udmunder i Eideren. See forøvrigt Garding Landsogn.

Kilde:

Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig ved J. P. Trap. Kjøbenhavn.

I Commission Hos Boghandler G. E. C. Gad, Berlingske Bogtrykkeri ved L. N. Kalckar. 1864.

Udgivet i affotograferet udgave 1975 af Selskabet for udgivelse af kilder til Danmarks historie, med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Side 259 – 284.